

Szövegkorrekciókat azonban ebben az esetben nemcsak a környező szavakkal és sorokkal kell indokolnunk, hanem az egész költemény mondanivalójával és formai felépítésével. Balassi hazájába, nagy szerelméhez vágyódik vissza idegen országból. De már nem biztos a leány hűségében (»De így én ritkán és bizonytalan hírt felőle hallok, Akkor sem merem őtet kérdezni...«), ezért nem mer utána tudakozódni. Rendkívül tartózkodó hangneme elűt a többi férfias Balassi-versestől. A kutatók már megállapították, hogy a vers címfelirata (»Kit egy szép leány nevével szerett«) szintén helyesbítésre szorul, mert ha a vers valakinek a nevével fogant volna, akkor a versfőeknek női nevet kellene visszaadniok, márpedig akrosztikont hiába keresünk benne (Dézsi-kiadás II, 679. l. Eckhardt S.: Balassi Bálint. Bpest é. n. 88. l., és Balassi-kiadása 195. l.). A költeményt tehát Balassi nem egy szép leány nevével, azaz nevére, hanem nevében írta. Valóban emlékeztet kissé ez a vers nemcsak a heroidákra, hanem a matriarchátus korából eredő középkori portugál líra jellegzetes nő-dalaira, a *capitiga de amigo* néven ismert versekre, melyekben a nő az udvarló fél s a nő sóvárgása fejeződik ki bennük. Balassi azonban több ízben kiesik a magára vett szerepből s az így keletkezett bizonytalanság csak fokozza költeménye szépségét. Hasonlataiban (»mint a szarvasfi«, »csak remete módra tengek«) hímnemű lényeket említ, azaz elárulja önmagát. Az egész költeményt jellemzi valami elmosódottság, tompított hangulat, egymásba fonódó vonalak rajza. A mély és őszinte honvágy képzeteivel kezdi, de csakhamar beleszövi ebbe a hangulatba, szinte észrevétlenül, sóvárgása másik tárgyát, kedvesét s mindig a leghangsúlytalanabb strofáriszékbe. Honvágya és szerelme egybeszövődik. Az emberi alakot a honi táj ölébe helyezi s párhuzamos képei mint párhuzamos fonalak fekszenek egymás mellett, majd fonódnak össze, mint valamely gobelinszövő ujjja nyomán. Szerelme tárgya lassan-lassan a kép gyújtópontjába kerül, de sohasem az előtérbe, mert hasonlatai, természeti képei teljesen át- meg átfonják az emberi alakot. Egykorú gobelinekre emlékeztető összetett egysíkúsággal állunk szemben. A szarvasfi-hasonlat, a »sok szelíd vad« és »hangos madár« mind a gobelin jellegzetes figurái: őzikék, unikornisok, színes madarak. Jellemző az is, hogy a költemény legharmonikusabb verssorát (»Téli rút időben«) használja a költő a tél és a rútság ecsetelésére, ezt a mássalhangzó-torlódás nélküli, igen színes vokalizmusú sort. Nyoma sincs benne télnek vagy rútságnak. A renaissance derűs, stilizált természete ez.

Mindebből az következik, hogy a gobelin-szövőre emlékeztető költőnek el kell dolgoznia az összes szálat, azaz lezárnia a tájképet, az emberi alak köré fonódó érzelmi történetet és az utóbbin belül feloldania a múlt boldog szerelméből és a jelen kínzó bizonytalanságából adódó kettősséget. Önként adódik tehát az elmosódó, tompított, félig kimondott befejezés, amely csupán sejteti a költő gyanúját: ha már nem szeret, éljen boldogul, s legalább emlékezetében őrizzen meg. Gobelin helyett a zenei többszólamúsággal is megvilágíthatjuk volna költeményünket. Mindkettőnek klasszikus kora a XVI. század s mindkettőnek irodalmi megfelelője tapintható ki a »Siralmas nékem« kezdetű Balassi-versből.

BÓTA LÁSZLÓ

BALASSI ISTENES VERSEINEK KRONOLÓGIÁJÁHOZ

I

A Balassi versek kronológiájának tisztázása már Szilády Áron első kiadása óta élénken foglalkoztatja a Balassi életmű kutatóit, filológusait. A vitában már eddig is számos irodalomtörténész hallatta szavát és bár többen „meglehetősen rendszertelenül, egységes alap nélkül“¹ próbálták a helyes megoldást megtalálni — a bizonytalan feltevések mellett sok helyes megállapítás is született. A vita 1926-ig terjedő szakaszáról Waldapfel József alapvető nagy tanulmánya nyújt kritikai áttekintést, amely azonkívül, hogy megrostálja és összegezi az eddigi eredményeket, valójában új alapokra helyezi a Balassi életmű kronológiáját. A probléma súlypontját Waldapfel József is érthető módon a szerelmi és vitézi énekekre helyezi, az istenes versek sorrendjével viszonylag keveset foglalkozik. A legutóbbi időben Balassi összes műveinek kritikai kiadásában Eckhardt Sándor kísérelte meg, hogy a kronológiai sorrendet helyreállítsa, vagy legalább is új beosztással megközelítse². Eckhardtnek valóban több ponton sikerült is az éneke-

¹ Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. ITK. 1926. 185. l.

² Eckhardt Sándor: Balassi Bálint összes művei. I. Bp. 1951. 18. l.

ket biztos cölöpökhöz rögzíteni és Waldapfel József érveit „a költemények forrásainak tanúságával“ megerősíteni. Azonban amivel Eckhardt Sándor sem tudott sokat kezdeni: az istenes énekek. Nagy általánosságban elfogadja Waldapfel Józsefnek inkább határpontokat jelölő időrendi csoportosítását így pl. a 4, 5, 6, 7, 36, 40, 41, 74, 88, 89, 95. sz. versek esetében³, s főleg a technikai elemzésre támaszkodva igyekezett az istenes verseket pontosabban is beilleszteni „a többi ének sorrendjébe“, azonban meg kell mondjuk, nem minden esetben szerencsésen. A 8 sz. ének esetében a „rímek, ritmus, nyelvezet“ kezdetleges voltára való hivatkozással mellőzi az előtte nyilatkozóok csaknem egyöntetű véleményét, miszerint a három himnusz nem sokkal egymás után az első „1584 körül“, a második és harmadik pedig már kétségtelenül a költő házassága utáni időkben keletkezett, s azt fiatalkori termésnek nyilvánítja. A 93, 94. sz. zsoltszófordításokat ugyancsak különösebb indoklás nélkül helyezi Balassi élete legvégére. A 37, 38, továbbá a 90, 92. sz. énekekkel viszont már helyesen jár el, amikor az első kettőt közvetlenül Balassi házassága után keletkezettnek, az utóbbi két éneket pedig — szemben Dézsivel — a, költő 1589—91 közé eső bujdosása érzelmi lecsapódásának fogja fel.

Eckhardt S. rendszerezésére különösen az istenes énekek esetében jellemző, hogy a kelletnél nagyobb jelentőséget tulajdonít az egyes versek formai, technikai adottságának s viszonylag kevés helyen veszi figyelembe azok tartalmi, gondolati vonatkozásait. Már Waldapfel József felhívta a figyelmet arra, hogy az egyes versek formai összehasonlítására elsősorban „csak azon formák szolgálhatnak, melyekben több éneket írt a költő“. ⁴ S éppen mert az istenes énekek jobbára különböző, egyedi versformákban íródtak, itt a technikai elemzés vajmi kevés fogódzót nyújt. Az 5. és 36. valamint a 40., 70. és 93. sz. énekek esetében gyakrabban használt versformákról lévén szó, indokolt a formai elemek összevetése, bár a szűkebb értelemben vett sorrendet itt sem a ritmus és rímkezelés technikája dönti el, hanem sokkal inkább a versformák s ezen belül a nótajelzések időbeli egysége.⁵ Megfigyelhető ugyanis, hogy Balassi bizonyos időszakokban jobbára egyazon versformát használ és a nótajelzések is különösen a kódex első részében kronológiailag szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Eckhardt Sándor érvényesíti is ezt az elvet az időrend felállításánál, azonban helyenkint mégis következtelenül jár el. A 7. sz. „Ó szent Isten kit kedvedben“ kezdetű istenes éneket pl. a kimutathatóan 1577-ben keletkezett *Krusit Ilona nevére* c. vers elé helyezi, noha éppen az ő bizonyítása szerint az semmiesetre sem keletkezhetett 1578 előtt. A 15. sz. „Reménységem nincs már nekem“ kezdetű ének nótajelzésének német megfelelőjét dallamával együtt maga Eckhardt találta meg Jakob Regnart bécsi udvari zeneszerző énekgyűjteményében s megállapította róla, hogy Balassi e verset az 1578-as nürnbergi két részes kiadásból ismerhette. Később pedig Waldapfel József mutatott rá, hogy a szóban forgó két vers formailag teljesen megegyezik; mindkettő 4 + 4 / 6 + 6 ill. 5 + 5 / 4 + 6 osztású 20 szótagos sorokba van írva s a rímelhelyezés is mindkét versben ugyanaz: / a a / b, / c c / b, / d d e / b. A formai összefüggésekből következtetve már Waldapfel József „meglehetősen valószínűséggel“ tartja „a két költeményt kronológiailag egymáshoz közelállóknak“. ⁶ Ha tehát Balassi szövegeinek és e két ének formájának közös forrása Regnart énekeskönyvének fent említett kiadása volt, úgy világos, hogy mindkét ének csak 1578 után keletkezhetett.

Nézetem szerint hasonlóképpen indokolatlan Eckhardt S. eljárása a 93 sz. vers esetében is. A formai összefüggések vizsgálatánál maradván ugyanis azt látjuk, hogy Balassi három éneket is írt ebben a versformában, az említetten kívül még a 40. és 70. sz.-t. Másirányú bizonyító érvek híján csupán ezen az alapon önkényes és formalisztikus eljárás lenne ezeket a darabokat időben is közelebb hozni egymáshoz, így azonban a formai egyezések támogathatnak következtetéseinkben. Úgy vélem, a 93. sz. ének egyrészt versalakját, de különösképpen gondolati vonatkozásait és utalásait tekintve közelebb áll a házasság utáni zaklatottság és megalázottság élményéből fakadó istenes versekhez mint pl. a 74, 90, vagy akár a 95. sz. LI. zsoltszó hangjához. Balassinak ezen bizonyíthatólag a 80-as évek legvégén, ill. halálos ágyán írt énekei inkább a már megnyugodott, ellenségei rágalmozásaitól nem zaklatott, csak istenhez bűnbocsánatért könyörgő költőt állítják elének. A „szégyenvallás, megalázottság érzése“, amely Eckhardt szerint is a házasság után írt verseket jellemzi, különösen⁷ ezekből az énekekből jóformán teljesen hiányzik. A költő a 88. sz. énekekben már hálát ad istennek, hogy reá fejezve a jótételem sok ellenségeitől „jóváltából“ megmentette, kivette markukból és megkönyörült rajta. Ezek után viszont érthetetlenek a XLII. zsoltszó (93. sz.) azok a szavai, ahol Balassi

³ Az egyes versekre való hivatkozásnál az arab szám a kritikai kiadás, a római szám a Balassi kódex sorszámozását jelöli.

⁴ Waldapfel J.: i. m. 274. l.

⁵ Babitsnak azt hisszük igazra van, amikor éppen ezzel a kérdéssel kapcsolatban így vélekedik: „Nyújthat igenis a verselés fejlődése alapot az időrend megállapítására. De ez nem lehet a fejlődés a ritmusból botladozástól, a ritmusig, ... hanem csak az egyszerűbb ritmustól a bonyolultabb és gazdagabb ritmusig“. (Babits M.: Balassa össz. művel 1011. l.)

⁶ Waldapfel J.: i. m. 281—282. l. vö. ITK. 1913, 441—2. l.

⁷ Balassi B. össz. műv. 211. l.

még csak reménykedik mindabban, amiért mint beteljesült óhajáért már jóval előbb, a 88. sz. énekben köszönetet mond istennek :

„Főképpen hogy tudom már hogy nemsokára,
Mekkönyörül rajtam az bosszúságára,
Az ki járt életem vesztere s kárára,
Szégyenvallására ;“

(93. sz.)

Ezen kívül az egész éneknek keserves, részint könyörgő, részint ellenségei gunyolódásait drámaian festő hangja is időben közelebbi keletkezésre mutat s Balassi életének legmélyebb szakaszait, elhagyatottságát idézik elénk. A zoltár hangja ne tévesszen meg bennünket, mert bár a 93. sz. ének „sok helyen közel áll Béza költői parafrázisaihoz“⁸ Balassi bátran eltér a hagyományos szövegtől s helyenként, mint ezt a kiragadott idézet is mutatja, teljesen új gondolatot visz a zoltár mondanivalójába. Sőt ott is, ahol látszólag híven adja vissza a bibliai, ill. a Béza-féle szöveget, észrevehető, hogy a költő mennyire beleéli magát a zoltáros üldözöttségébe s a maga életére vonatkoztatja annak szenvedéseit. A kronológia szempontjából jelentőséget kell tulajdonítanunk a zoltárok kiválasztásának is, mert nem véletlen az, hogy Balassi mikor melyik zoltár felé fordul. Ismerve hányatott életét, megfigyelhetjük, hogy az egyes zoltárok nagyon is beleillenek válságos éveinek hangulatába. A „kevély ellenség“, a rossz-akarók gúnyolódásainak emlegetése és az ezekre kért bosszúállás nem kétséges, hogy legnagyobb esettségével, elkeseredésével áll kapcsolatban, míg a felszabadultabb hangú énekek, helyzetének, lelkiállagának nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb állapotát tükrözik. Hogy ez mennyire így van, bizonyítja, hogy ez a kettősség nemcsak zoltár átdolgozásaiban, de a többi istenes versében is megfigyelhető, ami másképpen megmagyarázhatatlan volna. A 8, 40, 89, 91. sz. ének hangja pl., különösen ahol rít szégyenéről, ellenségei gyálzkodásáról beszél — nagyon közel áll a zoltárok hasonló fordulataihoz. Ezeknek a helyeknek tehát egy határozott tartalmi értéket kell tulajdonítanunk s nem szabad azt a zoltárok természetes velejárójaként kezelni.

Hogy ki lehetett az a „kevély ellenség“, kit istenes verseiben gyakran emleget Balassi, azt hiszem nem nehéz kitalálni. Alig gondolhatunk itt másra mint Dobó Ferencre, a költő unokatestvérére és új sógorára, akinek nagy része volt a Balassit ért meghurcoltatások előidézésében. Ő volt az, ki a szégyenteljes pataki várfoglalási kísérlet után azonnal Bécsbe utazott, hogy Balassit felségsértés és vérfertőzés címén a királynál feljelentsé. S mivel tudta, hogy ez elkövetett bűntetteket törvényeink fej és jószágvesztéssel büntetik, „hogy valaki meg ne előzze“, már ekkor „bejelentette igényeit Balassi birtokaira“⁹. A közöttük fennálló, elhidegült, ellenséges viszony Balassi perének felfüggesztése, majd a költőnek feleségétől való elválása után lényegesen enyhült ugyan, azonban sohasem oldódott fel teljesen. Balassi, mint ezidőtájt kelt egyik levelében írja, a történetek után maga is hajlandóságot mutatott a megbékélésre, amit különösen Dobó szorgalmazott már ekkor : „Mert hogy im nem régen Várdaynétől elváltam, az elválás után mingyárt azon nap törekedtek azon, hogy Dobóval megbékéljem s mind magamot, szolgálaimot kárunkról megelégit. Erre pedig ugyan két fő szolgálja előtt erőltettek az pispekek, úgy hogy szabadon megérttem, hogy Dobó akaratjából vagyok, mert midőn csak azt mondanám reá, hogy talám ha én akarnám is az békességet, Dobó nem kezdené akarni, arra azt felelek reá, hogy ők megszerzik. Ha pedig nagyobb renddel akarom az békességet, hát az Comissarius urakkal elvégezhetem. Mondám erre, mondok, *jó volna az békesség, de nekem sok pénzem, morhám vagyok oda! Mondák azt is hogy mind meg leszen. Azért ebből kiki könnyen megértheti, hogy kész ő most a békességhez*“¹⁰. A Dobó és Balassi között megindult közeledést mutatja továbbá Dobó Ferenc megváltozott magatartása a feldúlt családi élet következtében szinte apátlan-anyátlaná vált költő fia, a kis Balassi János iránt, kivel anyjának Balassitól való elválása után nem tartott többé haragot s engedte, hogy anyai jogon bírt pataki örökségét gondtalanul élvezhesse. Majd pedig mikor Balassi 1594-ben meghalt, a gyermeket általános örökösévé és utódjává tette, mely intézkedését a király is jóváhagyta.¹¹

A szóbanforgó énekben Balassi még élete „vesztére s kárára“ járt kevély ellenségről beszél, kivel szemben már tudja, hogy Isten mekkönyörül rajta „*az bosszúságára*“. Itt tehát — ha feltevéssem megállja a helyét — még teljes a kölcsönös gyűlölködés Balassi és Dobó Ferenc között, ami viszont azt mutatja, hogy a versnek a kettejük viszonyában beállott javulás előtt kellett íródnia. Támogatja e következtetést az is, hogy a kevély ellenség bosszújára való mekkönyörülést nem lehet másra értelmezni, mint Balassi felségsértési perének fel-

⁸ Waldapfel József: Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz. ITK. 1927. 83. l.

⁹ Dézsi Lajos: Balassi Bálint minden munkái. Szeged, 1923. I. XLVI. l.

¹⁰ Levele Kapu Sándorhoz 1588. márc. 7. B. B. össz. műv. 368. l.

¹¹ Takáts Sándor: Régi idők régi emberek. 168. l.

függesztésére, amit az udvar 1588. febr. 15-én hozott nyilvánosságra, de amelyről Balassinak már előbb is lehetett tudomása. Ernő főherceg már 1588. febr. 8-án „közli a pozsonyi kamarával, hogy a király a Balassi ellen indított pert kegyelmi úton a magyar urak kérésére megszüntette”.¹² Erről a fordulatról, ügyének kedvező állásáról ha másúnnem nem, főúri ismerősein keresztül előbb is értesülhetett Balassi, s innen van az, hogy már előre *bizton reménykedik* a király kegyelmében.¹³ Az ugyanis nem kétséges, hogy itt a költő első sorban existenciájában érintő könyörületről és nem bünbocsánati értelemben vett isteni kegyelemről van szó. Az utóbbi aligha okozott volna ellenségének bosszúságot, míg az előbbi annál inkább. S ki bosszankodhatott volna emiatt legjobban, ha nem a fő áruló, a rágalmak szítója, a Balassi birtokokra éhes Dobó Ferenc? A fentiek alapján tehát a 93. sz. éneket a 88. sz. zsolnárdolgozás elé helyezném, mert logikailag is csak így megokoltak a költő szavai:

„Hahogy sok ellenség reám fegyverkezék,
Tőlük jóvöltából megmenté,
Rám dühödő szájokból kivőn ő markokból,
Rajtam mert ingyen könyörüle.

Engemet ne hagyja, bünből kihoza nagy csudálatosképpen.“ (88. sz.)

A 88. sz. ének továbbá a többi istenes vers, de első sorban a CXLVIII. zsolnárdolgozás (94. sz.) időrendjét illetően is eligazító jelentőséggel bír. Balassi ugyanis itt még egy érdekes nyilatkozatot tesz: amiért isten ellenségeivel szemben megsegítette, most *megállja nagy jogadását* s ötlet holtáig dicsérni fogja. Ha jobban szemügyre vesszük az istenes verseket, azonnal meg tudjuk, hogy valójában mi is rejtőzik a „nagy fogadás” mögött. Balassi több helyen tesz olyan ígéretet istennek — nemcsak a zsolnárdolgozásokban, ahol ez a fordulat a bibliai szövegnek gyakran visszatérő eleme, — hogy ha meghallgatja kérését, ellenségein bosszút áll s őt elesetségből felemeli, akkor dicséretet mond nevének. Ez a fogadás több istenes versben is előfordul, de sehol sem olyan határozott és félreérthetetlen mint, pl. a 38. és 40. sz. énekekben:

„Te néked akkor hálát adok örömmel,
Áldozom szívem szerént szép dicsérettel,
Az te felséges nagy nevedet áldván tisztelettel,
Mint te teremtett ember, ha járhatok bátor szívvel,
Dicsértek énekkel,
Hogy veszteket láthattam két szememmel.

(38. sz.)

„Segélj azért engem, kegyelmes Istenem,
Örvény fenekére ne hagy alá mennem,
Kiért az míg élek, kész vagyok hű lennem,
Nagy háladást tennem.
Szent neved dicsérnem“.

(40. sz.)

Ehhez hasonló fogadkozással találkozunk már a 6. sz. énekekben is, noha itt meg csak büne bocsánatáért, isten irgalmasságáért könyörög a költő, rosszakaróiról, kevély ellenségéről még nincs szó. Ellenben a 8, 38, 40, 89, 91. és a 93. sz. énekek már határozottan erre utalnak s a záróstrófákban a gonosz rágalalmazókra kért bosszú hangja összefonódik isten dicséretének és megasztálásának fogadásával. Nézetem szerint ezt a régi ígéretét váltja be Balassi a CXLVIII. zsolnárdolgozásával, ami nem sokkal a 88. sz. ének után íródhatott, közvetlenül a királyi kegyelmi leirat és a feleségétől való elválása feletti érzett örömeinek hangulatában.¹⁴ Hogy a Bécsből kapott jó hír mennyire felszabadítóan hatott Balassira, azt a már idézett 1588. március 7-én kelt levele meggyőzően bizonyítja. Látjuk, hogy helyzetet jobbra fordult, terveit kedvező módon alakulnak s mint írja lelkileg is megnyugodott: „Ládd-é, ki csuda az Isten dolga? Én az én Istenemnek nem győzők elég hálát adni róla, mert immár lelkem csendes. Szabadságot is adtak mindkettőnknek az házasságra“.¹⁵ Ha Eckhardt Sándor az 1588.

¹² Dézsi L.: i. m. LXIX. 1.

¹³ E feltevésnek látszólag ellentmond Balassinak Ugrnád Dávidhoz, Lossonczy Anna sógorához 1588 elején írt levele, amelyben még mindig szomorú állapotáról, elhagyatottságáról panaszodik. Mivel a levél keletkezésének pontos idejét nem ismerjük, s a bécsi haditanács jegyzőkönyvéből csak az állapítható meg, hogy 1588. febr. 23. előtt íródott (B. B. össz. műv. 366. l.), úgy vélem, hogy Ernő főherceg febr. 8. leirata, másrészt a febr. 15-én kelt császári pátems alapján még ennél is előbbre kell helyeznünk. Az ugyanis nem valószínű, hogy Balassi, ügyének nem remélt birtelen jobbrafordulása után is „váltakozatlan sorsa nyomorúságáról”, „jelenlegi nyomorúságos” életéről panaszkodna, melynek „gyászos gondolata” nem hagyja nyugodni lelkét.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy ez éneket már Dézsi Lajos is 1585—86-ból valónak tartotta, Waldapfel József pedig „tökéletes sormetszetei” miatt valamivel későbbre, 1584—89 közé helyezi. (ITK. 1926. 285. l.)

¹⁵ Levele Kapy Sándorhoz i. h.

elején Ungnád Dávidhoz írt levelet a „39. ének legkötünőbb kommentárjának“¹⁶ tartja, úgy azt hiszem e sorokat mi is adalékul citálhatjuk a 94. sz. ének írója lelki világának teljesebb megértéséhez.

Következtetéscimből önként adódik, hogy a fentiek alapján a 89. és a 91. sz. énekek időrendjét is módosítanunk kell. Mindkettőt a 88. sz. elé kell helyeznünk. E kiigazítást külső tényezők is indokoltá teszik, mert pl. a 89. sz. éneket a kódex is közvetlenül a 88. sz. zsoldárátoldozás előtt közli, a 91. sz.-t pedig már a legelső rendezett kiadások tartalmi vonatkozásai miatt a 37. sz. énekhez kapcsolják. A kritikai kiadás különösebb indok nélkül cseréli fel a sorrendet, illetve helyezi a 91. sz. verset a kötet legvégére, ám jöllehet ez utóbbit már Erdélyi Pál is — véleményem szerint helyesen — a 37. sz. énekkel együtt „Balassi szerencsétlen házassága idejéből való“-nak tartja.¹⁷ Eckhardt Sándor feltevése, hogy a 89. sz. verset Balassi Braunsbergből küldhette Romainak 1591 februárjában, nincs kellőképpen megindokolva. Az ének rövidsége és a német dallam e mellett vajmi keveset bizonyít. Ami a címben levő értelmezőt illeti (Egy Könyörgés Új) nem tartom valószínűnek, hogy az a vers keletkezése szempontjából határozott időjelölő értelemmel bírna. Gondolom, talán „újabb“ helyett áll összehasonlító értelemben. A kódex 57. lapján ugyanis a másoló megjegyzi, hogy a költő házassága előtt írt versei közül „egy könyörgés, ki az Niry Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt“, kimaradt a gyűjteményből. (Nem mondja, hogy elveszett, tehát nyilvánvalóan az említett helyeken hányódhat). Balassi ennek helyébe írhatott egy „újabbat“, amelyet vagy ő, vagy az első másoló külön meg is jelölt, hogy össze ne cseréljék a korábbival. De a két ének mondanivalójából is inkább következtethetünk korábbi keletkezésre, semmint a 90-es évek elejére. Balassi még mindig nagy szegényéről, a rajta esett gyalázat elviselhetetlenségéről panaszodik, amely hang pedig már teljesen hiányzik a késői istenes versekből. (v. ö. 70., 74, 90, 95. sz.)

„Csak rút szegyéntől ódd fejemet, ha bántod,
Halálomat inkább elhozod, hogynem rutits orcámot.

.....
Nagy szegyenem ne viseljem tovább s ne hagyj elesnem“. (89. sz.)

„Leyen azért elég immár
Sok búm és szenvedtem nagy kár,
Rut szegyen, ki mint hegyes ár
Lelkemben keservesen jár“.

(91. sz.)

A „rút szegyen“ és „gyalázat“ érzése, mely következetesen végigvonul az istenes versek egy részén, csak nagy lelki megrázkódtatás élményéből fakadhat. A kisebb intrikák, pletykák, peres ügyek kellemetlenségei nem készíthették Balassit ilyen mély, patetikus hangú, őszinte vallomások tetelére. Ezek az énekek életének legmélyebb, legválságosabb szakaszát tárják elénk, amikor nemcsak kevély ellenségei és más rosszakarói gyalázzák, üldözik, hanem — mint mondja — barátai, rokonai is elfordultak tőle:

„Engem már barátim, szüleim, rokonim
Elhattanak mint veszett embert“.

(88. sz.)

Jöllehet ezek a zsoldár szavai, de hogy mennyire Balassira vonatkoznak, az kitűnik a 8. és 40. sz. énekből, ahol a költő hasonlóképpen tárja elénk elhagyatottságát“:

„Reméltelen mindeneknél életem,
Látván veszem örül sok ellenségem,
Csóválván fejeket tréjálnak engem,
Barátim is mind idegenek tőlem“.

(8. sz.)

„Sok nyavalya miatt apadott hitemet
Most többits meg bennem, segélvén engemet,
Kit ez világ álltal, csufolván engemet,
Veszett életemet“.

(40. sz.)

Úgy vélem, e keserű megnyilatkozások élményi alapját csak szerencsétlen házasságában, az abból előállott bonyodalmakban, meghurcoltatásokban kereshetjük. Ez háborította fel ellene az ország közvéleményt s ennek örült sok ellensége is, mert tudták, hogy e lépése megpecsételődt a költő-lovag sorsa.

¹⁶ Balassi B. össz. műv. 365. l.

¹⁷ Waldapfel J.: i. m. ITK. 1926. 272. l.

A házassági botrány híre napok alatt elterjedhetett az országban, mert Balassi alig három nappal a pataki csiny után már így nyilatkozik Kapy Sándorhoz írt egyik levelében: „Tudom azt, s hiszem, hogy én felöllem az hír ott sok, de Kegyelmed semmit se higgyen benne, mert én azt soha az én magam fejtől s magam gondolatjától nem cselekedtem, hanem hol mi főprokátor ez országban vola és mind az mi hitünkön való főpapak s mind az püspökök akarattjából s biztatásából indultattam erre...“¹⁸ Nem sokkal később, 1585. febr. 11-én Batthyány Boldizsárhoz írt önvédelmében már a hír, a rágalmak okát is megnevezi: „Ha tudnám, hogy Nagyságod ex multitudinis opinione (a tömeg véleményéből) vélné az Igazságot lenni, s ha Nagyságod inaudita parte altera (anélkül, hogy a másik felet meghallgatná) mingyarást akárkit is csak az pusztá accusatio (vád) szerint ítélné méltónak az büntetésre, én Nagyságodnak ez levelet nem írnam, mert tudom, hogy *mostan csak én vagyok az község csudája házasságom miatt Magyarországba. . . . Engem minden tudatlan ember azért gyaláz és kárhoztat, hogy atyámfiát veitem s házasságomat bűnnek alitják*“.¹⁹ Balassi tehát maga adja meg a magyarázatot istenes versei jó részéhez. Megtudjuk, hogy a sokat emlegetett bűntudat, szegyen- és gyalázatterzet nem a köznapi értelemben vett „bűnös ember“ megnyilatkozása, hanem egy hirtelen mélyre zuhant, lelki válságban szenvedő s isten kegyelméért kétségbeesetten esdő költői lélek őszinte önvallomása.

Ellenségei nem elégedtek meg a házassági botrány szellőztetésével, hanem mikor még ugyanez évben gyermeke született, „azt is ráfogták, hogy fiának Musztafa nevet adott, török módra kereszteltette meg, s töröknek neveli“.²⁰

A koholt rágalmak és gúnyolódások nemcsak lelkileg rendítették meg Balassit, de társadalmilag is kiközösítették. Hogy ellenségeit megszegyenítse s közéleti tekintélyét helyreállítsa, 1586-ban áttért a katolikus vallásra. Balassit ez elhatározásában nem vezette felekezeti rajongás, bármennyire is ez olvasható ki az esztergomi káptalan előtt tett áttérési fogadalmából.²¹ Nem annyira a vallásos meggyőződés mint inkább egzisztenciális érdekei késztették arra, hogy egyházat cseréljen. Tisztult humanista deizmusával felül állt az egyházak és a különböző vallási irányzatok teológiai marakodásain és bizonyos mértékig lelki kényszernek is érezte a katolikus egyházba való átlépést. Azonban élete, jövője sorsa ekkor a katolikus bécsi udvar és a magyar szentszék kezébe volt letéve s ez a körülmény nagyban befolyásolta elhatározásában. Amikor a zsoltár hangján arról szól, hogy

„Olyanak, akik veled semmit nem gondolnak,
Sürgetik lelkemet, mert szörnyű halálomra járnak“ (38. sz.)

talán éppen arra a lelki presszióra gondol, amelyet katolikus részről gyakoroltak rá, vagy helyesebben amit jelen helyzetének reménytelensége diktált. Ebben az esetben az ének még 1586. aug. 24-e előtt keletkezett.

II

Az istenes versek kronológiájának még ilyen vázlatos, nem teljességre törekvő felmérésénél is a versek formai és tartalmi elemzése mellett úgy érzem, nem kis jelentőséget kell tulajdonítanunk a Balassi-kódex vizsgálatának, a benne levő darabok elhelyezésének, továbbá a másolótól származó szövegek közti bejegyzéseknek. Annál is inkább, mert az előbb tárgyalt, jobbra tartalmi elemzések alapján kikövetkeztetett sorrend helyességét a másolók munkájának tanulságai is megerősítik. Mindenekelőtt a kódexben található énekek közti bejegyzések azok, amelyek kiindulópontként szolgálhatnak a továbbiakra vonatkozólag. Azt látjuk ugyanis, hogy ezek az inkább eligazító, tájékoztató jellegű bejegyzések egy, a versek állapota, sorsa felől feltűnően jól tájékozott, a költőhöz közel álló egyénre mutatnak, akinek egész másolási módszere, helyenkénti utalásai értékes szempontokat adhatnak az egyes énekek időrendjének meghatározásához. Ha Waldapfel József feltevése, hogy „a kódex első részének tartalmát Balassi saját kéziratából, még az ő életében írták ki“²² megállja a helyét, úgy e bejegyzések csak ettől az első, ú. n. ősmásolótól származhatnak. A Balassi-kódex leírói ugyanis, mint erre már többen figyelmeztettek, gépiesen, gyorsan másoltak. Ezt egyrészt a versek számozásának „nem átgondolt és egyfolytában haladó“ volta, másrészt a bejegyzéseknek jóval előbbi időkre való utalásai kézzelfoghatóan bizonyítják. A ránk maradt kézirat szerzői pl. honnan tudhatták volna, hogy az említett házasság előtt írt Könyörgés Ungnádánál is volt, mikor Lossonczy Anna, mint ismeretes 1596-ban már meghalt, a kódex

¹⁸ Dobó Krisztinával való házasságára céloz. Levele Kapy Sándorhoz 1584. dec. 28. B. B. össz. műv. 335. l.

¹⁹ B. B. össz. műv. 336. l.

²⁰ Dézsi L.: i. m. XLVII. l.

²¹ V. ö. B. B. össz. műv. 353. l.

²² Waldapfel J.: i. m. ITK. 1926. 190. l.

pedig csak az 1650-es évek táján íródott. A bejegyzések szerzője arról is tájékozódva van, hogy melyik vers veszett el, sőt ismeri azok nótajelzését, kezdősrát is. Nézetem szerint *látta és kezében forgatta a költő másik, csak istenes verseket tartalmazó versgyűjteményét is*, s innen tudja, hogy abban pontosan tíz ének van. A kódexnek tehát a Coelia-ciklusig terjedő részét, amely egységes számozást és elrendezési szisztémát mutat, a Balassi versek tágabb időrendje szempontjából feltétlenül hitelesnek és megbízhatónak kell tekintenünk.

Nem mond ennek ellen a kódexnek, eddig sok problémát és félreértést okozó kihagyásos, szerkezetileg, látszólag nem következetes elrendezése sem, mert ezek a kronológiailag zavaró fogatékosságok nem az ősmásoló munkájának, hanem a kódex íróinak részben tudatos, részben sietségből adódó eljárásának következményei.

Megfigyelhető, hogy az üres lapokat mindenütt a kódex írói, helyesebben 1. és 4. kéz hagyja ki azért, hogy ha majd ideje lesz rá, visszatér és az üresen hagyott helyeket a nyomtatott szöveg alapján kitölti. Ezzel magyarázható, hogy az 1. és 4. kéz az említett megfontolás alapján, a kódex 55, 97, 144, 154, 158. és 160. lapjain eszközölt kihagyásokhoz hasonlóan a 102. lapon is, a 27. zsolttár megkezdett első versszaka után, tizenöt lapot üresen hagy. Vagyis a 4. kéznek ez utóbbi eljárása is a többi esetekhez hasonlóan *nem a mechanikus másolás következménye*, mint ahogyan azt Waldapfel József után Varjas Béla is gondolja, hanem tudatos megfontolásból származik. Waldapfel J. szerint a 102—117. lapokon az „első másoló hagyhatott üres helyet — észrevéve, hogy további istenes énekek is jutnak kézírata számára — az eredetileg kihagyott, mert Balassinál is más könyvben volt énekeknek“.²³ Nézetem szerint innen származik a félreértés. Az ősmásolóknak a kódex 99. lapján található bejegyzését²⁴ Balassi tíz istenes versére vonatkozóan ugyanis eddig negatív értelemben fogták fel, vagyis azt következtették belőle, hogy ha „azok más könyvben vadnak“ mint ahogyan a bejegyző is mondja, akkor nem lehetnek itt, mármint az ősmásolatban. Holott *erről szó sincs*. A másoló szövegközti bejegyzése, mint minden esetben, egy-egy verscsoport bevezetője akar lenni itt is, s utalása csak arra vonatkozik, *hogy e tíz verset már nem az előzőleg használt, hanem, egy másik könyvből másolja*. Amit pedig magyarázatként hozzáfűz, hogy „nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem szeret még azokhoz“, az teljes mértékben — persze más oldalról — éppen Waldapfel József igazolja, aki már régen azon a véleményen volt, jöllehet csak a Julia ciklus és a három hozzáragasztott éneket illetően, hogy Balassi azokat kiadásra szánta s azért látta el bővebb életrajzi utalásokat tartalmazó argumentumokkal is. A másoló tehát mintegy meg akarja különböztetni az ezután következő énekeket az előbbiektől, amelyeket nézetem szerint a költő *mind kiadásra szánt, a házassága előttieket is*. A Balassihoz közel álló másoló a költőnek ezt a kiadásra készült versgyűjteményét másolta le először, valószínűleg megbízásra, majd *megjegyzéssel hozzáírta egy másik könyvből a tíz istenes éneket és később a Coelia-ciklusig terjedő darabokat*. Az egyes verscsoportok előtt levő megjegyzések is talán a megbízó számára készültek eligazítónak. A Coelia versek és az utánuk következő számozatlan darabok, amint azt Waldapfel József bizonyította, már egy más valaki hozzátoldásai lehetnek, mivel itt a számozásban a következetesség nem érvényesül. Lehet, hogy ezeket az énekeket már ugyanaz a kéz írta hozzá az előbbiekhöz, amelyek később Rimay verseit is összegyűjtötte és lejegyezte. A Balassi versek ősmásolója tehát folytatva a sorszámozást, szorgalmasan lejegyezte a maga könyvébe a szóbanforgó tíz istenes éneket, amelyek aztán később az ifjúkori és a kései istenes versekkel együtt Rimay énekeihez kapcsolva nyomtatásban is megjelentek.

A kódex másolója, mindenekelőtt az 4. kéz, mivel e darabokat az előtte fekvő gyűjteményes kiadásból ismerte, nem vesződött másolásukkal, hanem kihagyva számukra a helyet, egyszerűen tovább írta a számára új, eddig ismeretlen verseket. A tíz énekből csak kettőt másolt le, a másodikat gyakorlatához híven csak töredékesen, s ennek írása közben figyelhetett fel arra, hogy az ezután következők mind benne vannak az előtte levő kiadásban. Így a többi nyolcnak a helyét tehát kihagyta és a LXIII.-al megszakított számozást LXXI.-nél folytatja. Egy számtal azonban így is elolvasott, ami minden valószínűség szerint csak a sietős mechanikus munka következménye lehet. A Balassi filológia ezt a csúszást is az említett nagyobb lélegzetű kihagyással együtt (102—117. l.) a Balassi énekek ősmásolójának tulajdonította, ami viszont éppen a kódex szerkezeti szisztémájából egyáltalán nem érthető. Mert miről van itt szó? Ha figyelmesen átvizsgáljuk a kéziratot, azt látjuk, hogy elejétől a végéig következetesen érvényesül benne az az elv, hogy a gyűjteményes kiadásokban már megjelent és az ősmásolatban is szereplő istenes énekeket négy esettől eltérve (Balassinál a XXX. sz. é. utolsó versszaka és a LXII. sz., Rimaynál a XVI. és XIX. sz.) nem másolja be az 1. és 4. kéz, hanem kihagyja számukra a helyet. Ahhoz nem fér kétség, hogy e kihagyásó-

²³ i. m. 1951.; v. ö. Varjas Béla: Balassa-kódex. Bp. 1944. XX. l.

²⁴ „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestül is tíz: azok más könyvben vadnak nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem szerzett még azokhoz: azért e világi éneket a Jephthes históriájátul elválva, ki még nem kész...“

kat a kódex írói s nem az ősmásolók követték el, mert Balassi és Rimay versei 1632 előtt nem jelentek meg nyomtatásban s az első másolók még nem bízhatták magukat arra, hogy az üres helyeket majd a nyomtatott szöveg alapján fogják pótolni.

Viszont ha a kihagyások mindenütt tudatos megfontolásból származnak, érthetetlen, hogy éppen egy helyen, még hozzá tizenöt lapot *másolási hűségéből* hagyjon-ki a kódexíró, mikor szemmel láthatólag helyhiánnyal küzdök s a végén már három oszlopba kénytelen sűríteni az írást, hogy valamennyi éneknek helyet tudjon szorítani. Minden más elképzelhető, csak ez nem. Az az ellenvetés, hogy a kódexíró eljárásához híven miért nem jelölte hát nyolc kihagyott éneknek legalább a kezdő versszakát vagy címét — alig szorul magyarázatra. Egymásután következő istenes énekekről lévén szó a másolással szinte egyenrangú munka lett volna az énekeket soronkint megszámolni s az egyes címek, kezdőstrófák között úgy kihagyni a helyet, hogy az utólagos kitöltésnél torlódás ne történjen. E helyett inkább az előtte fekvő nyomtatott szövegben jelölhette meg a másoló a párhuzamos darabokat, amelyeket később akart bemásolni.

Ebből a megfontolásból érthető ugyanennek a másolónak (4. kéz) a 160—162. és a 167—172. lapokon követett eljárása is, amikor a XII. és XX. sz. éneket megkezdve mindkét esetben bizonytalan számú üres lapot hagy ki, a számozást pedig XVI., ill. XXXI.-el folytatja. Varjas Béla szerint ezeken a helyeken a számozásban való ugrás és a lapkihagyás esetleg az ősmásolat csonkaságával magyarázható.²⁵

Feltevésének kiinduló pontja az a helyes megfigyelés, hogy a ma is meglévő üresen hagyott lapokon három, ill. tíz ének nem fér el. E jelenségre a legvalószínűbb magyarázatnak azt tartja, hogy a Balassi-kódex amugyis helyhiánnyal küzdő készítője a néhány lap kihagyásával csak jelölni akarta az előtte fekvő ősmásolat csonka voltát. E feltevést nem érzem meggyőzőnek. Ennél sokkal valószínűbb, hogy a Balassi-kódexből szakadt ki később néhány eredetileg üresen hagyott, majd Zrinyi verseivel teleírt levél. Emellett bizonyít 172 l. alján levő, ma már hiányzó folytatásra utaló 68 őrszám és a kódex fűzésének szerkezete is. Arra ugyanis számíthatunk, hogy kéziratos könyveknek üresen hagyott lapjait később kitépték, más célra használták fel, — jelen esetben a ma már hiányzó legutolsó lapokat — aminek következtében aztán a Zrinyi verseket tartalmazó lapokból is kieshetett néhány. Azt azonban, hogy egy teleírt énekes könyvet, még hozzá nem is az elején vagy a végén, hanem rendszer-telenül, hogy úgy mondjam megtizedeljenek az előbbi feltevéssel szemben nehéz elképzelni, noha nem lehetetlen. Mindenesetre a másolók eljárásának következetessége sok mindent elárul és éppen Varjas Béla bizonyítja igen meggyőzően, hogy ezek az írónak mennyire ügyeltek a már nyomtatásban is megjelent énekek helyének üresen hagyására. Itt talán szintén nem ugyanerről a jelenségről van szó, mint a kódexben több helyütt? A kérdés elől Varjas Béla óvatosan kitér és inkább fent említett elgondolásához ragaszkodik, mert mint mondja így „nem szorulna külön magyarázatra, hogy miféle versek számára hagyta a másoló az üres helyet”. De azt sem tartja lehetetlennek, hogy pl. a 167—172. lapokon már az ősmásolatban is üres hely állott: „Nyílt kérdés marad azonban ezentúl is — írja —, hogy *ha egyáltalán voltak* — miféle költemények lehettek ezen a helyen abban a kéziratban, amelyből a Balassi versekhez Rimay énekeit hozzámásolták?”²⁶ Igen-ám, de ha erre a gondolatra csak a legkevesebbet is építünk, akkor megint ott vagyunk mint előbb a nyolc Balassi vers kihagyásának esetében, vagyis a hiatust most a Rimay énekek ősmásolójának kellene tulajdonítanunk, mivel a számozás, mely feltehetően itt is az első bejegyzőtől származik, pontosan jelzi a tíz ének helyét. Ebből viszont az a furcsaság adódik, hogy a Rimay versek ősmásolója, ki Varjas B. szerint talán folytatta a Balassi versek első leírójának munkáját a számozatlan Balassi és 1610 után a Rimay énekek bejegyzésével, elődje példájára a számozás megszakításával szintén üres helyet hagyott volna tíz vers számára. De miért? Ő talán Rimaytól várt újabb énekeket gyűjteménye számára? Ezt írhatta volna folytatólag a már rendelkezésére álló darabok után is, hiszen Rimaynak nem volt külön énekeskönyve, melyhez ő sem jutott hozzá, vagy talán a Tiszába esett énekeket vélte előkerülni? — aligha. És tovább menve: a kódex írói, történetesen a 4. kéz mindkét esetben az üres lapokat másolta volna, mikor — éppen Varjas B. bizonyítása szerint — állandó helyhiánnyal küzd? Ezt nehéz elképzelni. Mindezeket a zavaró jelenségeket nézetem szerint nem az ősmásolók, hanem a kódex íróinak viszonyában tudjuk csak megérteni. Ők az előttük fekvő kéziratot, amelyben — helyesen következteti Varjas Béla — „a két költő verseinek már mindenképpen együtt kellett lenniük”,²⁷ *különösebb szerkezeti módosítás nélkül szóról szóra lemásolták*. Időmegtakarítás céljából az 1. és 4. kéz csak azoknak, és *csak azoknak* a verseknek hagyott üres helyet, amelyeket a rendelkezésükre álló gyűjteményes kiadásból később pótolni szándékoztak. Az előttük fekvő kéziratban, legalább is a számozott versek között, üres lapok nem lehettek, ennek minden külső körül-

²⁵ I. m. XXV. l.

²⁶ U. o.

²⁷ I. m. XXIII. l.

mény ellene mond. Ezeket tehát a másolók, éppen a fent említett okok miatt, nem is „másolhatták” le.

Feltevéseim bizonyítása és a Balassi versek kronológiájára vonatkozó megjegyzéseim alátámasztása szempontjából úgy érzem nem kis jelentőséggel bír az istenes versek 1640 táján készült bártfai kiadásának megvizsgálása. A másolók előtt ugyanis „a költő istenes énekeinek” nem „valamelyik” kiadása²⁸, hanem a *bártfai* feküdt. Bizonyítja ezt egyrészt az, hogy a kódex másolói egyetlen olyan éneknek sem hagytak ki helyet, ami a bártfai kiadásban nem szerepel; legalábbis a címekkel és kezdő strófákkal képviselt versek esetében, másrészt a kódexben levő versek ill. fragmentumok közül ötről tudjuk biztosan (Bal. LXI., Rim. X, XII, XVI, XX.) hogy a bártfai kiadásban jelentek meg először nyomtatásban, tehát a kódexírók e darabokat ezelőtt legfeljebb csak kéziratból ismerhették. A másolók, mint láttuk csak, négy esetben vételek a következetesség elve ellen, amikor olyan verseket is lemásoltak a kódexbe, amelyek a bártfai kiadásban benne voltak. Varjas Béla kitűnő elemzéssel mutat rá, hogy a hibát — egy esetet kivéve, ahol az: 1. kéz vétett — mindig a 4. kéz követte el s ezek „nem valamely közbeeső másolatból” öröklődtek.²⁹ Mivel magyarázható a másolóknak ez a következtlen eljárása? Ami az 1. kéz hibáját illeti, a XXX. ének utolsó verszaka esetében — mint erre már Szilády Áron is rámutatott — egy egyszerű kettőt-lapozással állunk szemben. Az „Áldj meg minket Uristen” kezdetű ének ugyanis teljes szövegével benne volt a bártfai kiadásban és a másolók előtt fekvő kéziratban is, ahol a XXXII. sorszám alatt szerepelt. Mivel azonban az 1. kéz a XXX. ének másolása közben a kéziratban tévedésből kettőt lapozott, a XXXI. és XXXII. ének teljesen elkerülte a figyelmét. Az utóbbinak befejező versszakát viszont, mivel az már átnyúlt a következő oldalra, egyszerűen a másolt XXX. sz. ének záróstrófájának fogta fel, vagyis mindkét, éneket a XXX. és XXXII. sz.-t is töredékesen jegyezte le. Nyilvánvaló, hogy ez esetben nem vehette észre az említett éneknek a kiadással való összefüggését sem. A többi három esetben (Bal. LXII., Rim. XVI, XIX.) már nem annyira a munka mechanizmusából adódó elnézésről, mint inkább a 4. kéz figyelmetlenségéről van szó. Eckhardt Sándor és Radvánszky B. szövegösszevetéseiből megállapítható, hogy a másoló a tévedésből lejegyzett énekek esetében a bártfai kiadás szövegeltéréseit nem vette figyelembe, vagyis mindent a kéziratból másolt. Ebből viszont talán azt lehetne következtetni, hogy a 4. kéz sietségből a nyomtatott szövegnek csak az indexét figyelte, s a szóbanforgó három ének így kerülhetett el figyelmét.

A bártfai kiadás azonban nemcsak ebből a szempontból érdekes. Mindenekelőtt valószínűsíti azt a fentebbi következtetésünket is, hogy az a bizonyos tíz istenes ének, melyeket az ősmásoló a kódex 99. lapján „más könyvben” levőknek nevez — mint ezt bizonyítani igyekeztem —, benne lehetett az általa készített ősmásolatban s a kódexből csak azért maradt ki, mert a bártfai kiadásban is mind szerepel. Sőt a LXII., LXIII. sz. ének, amit e tíz istenes vers közül valónak tartok, a bártfai kiadásban is ugyanúgy egymásután következik akár csak a kódexben, ami pedig nem lehet véletlen. Ez a furcsa találkozás csak abban az esetben volna érthető, ha a bártfai kiadás a kódex alapszövegétől szolgáló ősmásolat után készült volna. Viszont ez lehetetlen, mert az ősmásolatban öt olyan istenes vers is szerepel, amely csak az 1670-es lőcsei kiadásban jelent meg először az összegyűjtött versek között. (Bal. LXXIV., Rim. XVII, XVIII, XXXI, XXXII. sz.) Már pedig ha a bártfai kiadás ezt a kéziratot ismerte volna, az öt istenes verset nem hagyta volna ki. Nincs tehát más megoldás mint azt hinnünk, hogy a másolók a hiattal jelzett és a következtlenül lemásolt énekek esetében is mindenütt az ősmásolathoz igazodtak, amely viszont helyenként, legalábbis a sorrendet illetően, kapcsolatot mutat a bártfai kiadással.

Másodsorban a bártfai kiadás feleletet ad arra a kételyünkre is, hogy pl. a kódex Rimay verseit tartalmazó részében a 160–162., ill. a 167–172. lapokon „miféle versek számára hagyta a másoló az üres helyet”. Azt hiszem nem kétséges, hogy ugyanúgy mint a Balassi versek esetében, itt is azoknak a Rimay verseknek maradt ki a helye, amelyek egyrészt a másolók előtt fekvő kéziratban, másrészt a bártfai kiadásban is benne voltak. Az utóbbi Dézsi Lajos bibliográfiája szerint³⁰. „Az nagyságos gyarmathi Balassa Bálintnak Eztergom alá való készületi” c. cikluson kívül huszonkét Rimay éneket tartalmaz. Ebből hatot töredékesen vagy teljesen átvesz a kódex (VI, X, XII, XVI, XIX, XX. sz.) tizenháromnak a helyét pedig kihagyja. (XII–XVI, XX–XXXI.-ig) A kéziratból még hiányzó három vers talán azután íródhatott, hogy a másolat elkészült, mert különben az ősmásoló nem hagyta volna ki. Mindenesetre jó lenne tudni a bártfai kiadásban meglevő Rimay versek keletkezésének pontos idejét, mert ebből következtetni lehetne az ősmásolat készülésének idejére is. Mindezek a prob-

²⁸ Eckhardt S.: Balassi Bálint nyelve és írása. Magyar Nyelv 1943. évf. 89. 1.

²⁹ Varjas B.: i. m. XXVII. 1.

³⁰ Dézsi L.: Balassa és Rimay istenes énekeinek bibliográfiája. Bp. 1905. 9–12. 1.

Iémák azonban inkább csak mint a Balassi kódex általános filológiai kérdései érdekesek. Minket közelebbről is érdekelt, hogy vajjon melyik lehetett az a tíz istenes ének, amelyeknek helyét a 4. kéz a bártfai kiadás párhuzamos darabjaira való tekintettel kihagyta. Azt hiszem, e problémát határozott pontossággal egyenlőre lehetetlen megoldani. A fentiek alapján azonban annyit mindenesetre mernék állítani, hogy az a Balassihoz közelálló és verseinek sorsát kitűnően ismerő ősmásoló, ki a Coelia-ciklusig bezárólag az első másolatot készítette, nem tévedhetett, amikor Balassinak a házasság előtti időből mindössze három, ha a hiányzó XXXI. sz. darabot is ilyennek vesszük, esetleg négy istenes verset tulajdonított. E négy közül határozottan csak kettőt ismerünk, a 4. és 36. sz.-t. A Palatics nőtájára írt *Könyörgés* most már tudjuk, hogy elveszett. A hiányzó XXXI. sz. darab — ha feltesszük, hogy az előtte levő csonkán maradt ének legfeljebb még egy versszakkal bővült volna — semmiesetre sem lehetett több harminc sornál, de valószínűbb, hogy még ennél is rövidebb volt. Ez esetben tehát csak a 7. sz. „Óh szent Isten” kezdetű ének jöhet számításba, mert az Eckhardt Sándor által fiatalkori termésnek vélt többi darab terjedelménél fogva nem helyezhető be az ősmásolatba, amely feltevésem szerint hozzávetőlegesen ugyanolyan formátumú lehetett, mint a Balassi-kódex.

A házasság után írt többi tizenhét istenes vers a tágabb időrend tekintetében két nagy csoportra osztható: az ún. „másik könyv”-ből való kijegyzés előtt és az ezután keletkezett darabokra. Ezek közül egy, a „Pokolbeli kísértetek faggatnak” kezdetű még Balassi életében elveszhetett, mert az egy Rimay Jánoson kívül, ki hírt ad róla, a kiadások és a kéziratok nem ismerik. A meglevő tizenhét darab tehát 10 : 7 arányban oszlik meg. Hogy pontosan meddig írhatta Balassi a „más könyvben” levő tíz istenes verset, arra vonatkozólag talán a kódexben levő versek elrendezése adhat támpontot, Nézetem szerint ez a határpont nem eshet össze a kibujdosás idejével. Az első másoló ugyanis a kódex említett helyén (99. l.) azt is megjegyzi, hogy Balassi nem szándékszik addig kiadni e 10 istenes verset „meddig több psalmust nem szerzett még azokhoz”. Mivel ez a másoló a Balassi énekeket a költő kibujdosásáig bezárólag adja (LXXV.), azt lehetne következtetni, hogy Balassi ez „ígért” psalmusokat, vagyis összesen hat éneket, mind kibujdosása után szerezte, mert a LXXIV. sz. „Pusztában zsidókat” kezdetű éneket kívül a többi hat közül egyet sem ismer ez a másoló. Azonban ha komplex módszerrel dolgozunk, úgy az egyes énekek versformai és tartalmi összefüggéseit is figyelembe kell vennünk, már pedig ezen az alapon nem tehetjük mind a hat éneket 1590—94 közé. A fentiekben bizonyítani igyekeztem, hogy a 89, 91, 93. sz. énekek 1588 febr. előtt keletkezettek, a 88. sz. pedig nem sokkal ezután. A 4, 5, 6, 7, 8, 36, 37, 38, 40. sz. énekeket Eckhardt Sándor is mind 1588 előttieknek vallja, amihez a hozzávesszük az általam szintén ez időbe sorolt énekeket, megkapjuk azt a tizenhárom darabot, amely a másolás pillanatában az első lejegyző rendelkezésére állhatott. Ezek szerint a kódex I—LXI.-ig terjedő darabjait, valamint a közvetlen ezután következő tíz istenes verset 1588 tavaszán, vagy nyarán írhatta le az első másoló Balassinak sajátkezűleg írt két könyvből. Az ezután készült istenes verseket Balassi feltehetően ugyanabba a könyvbe jegyezgethette, amibe az előbbieket. Ehhez a kötethez azonban úgy látszik már még egyszer nem jutott hozzá a másoló, s innen van az, hogy a további istenes versekről a kézirat semmit sem tud. Ha tehát következtetésem valamennyire is helytállóak, Balassi istenes verseinek kronológiáját így lehetne sommásan felvázolni: házasságáig írta a 4, 7, 36. sz.-t; 1584—88 tavaszáig az 5, 6, 8, 37, 91, 38, 40, 89, 93, 88. sz.-t, s ettől kezdve haláláig a 94, 41, 70, 74, 90, 92. és 95 sz. darabokat.

Balassi ez istenes verseket a 90-es évek eleje táján „a Jephthes históriája”-nak elkészültével rendezgethette kiadás alá. Ekkor vonhatta egy ciklusba a három himnuszt is, melyekről Rimay azt mondja, hogy a költő maga látta el ezeket „deák argumentumocskával”.³¹ Balassi halála után a kéziratok, amelyek az istenes verseket — a hiányzó elveszett darabok és az egy LXXIV. sz. ének kivételével — teljesen, a szerelmi verseket pedig csak a LXI. sz. darabig bezárólag — tartalmazhatták Rimay kezébe kerülhettek, aki ezt az énekanyagot rendezte sajtó alá és ennek alapján írta meg előszavát is. A kiadásra mint tudjuk nem került sor. Viszont a későbbi kiadások, így a ránkmaradt 1640 körüli bártfai és az 1665. kassai kiadás — mint az utóbbi előszavából kiolvasható — ezt a Rimay-féle kéziratot használhatták. Talán ebből érthető, hogy Balassinak e saját kezével írt két könyvében levő darabokon túl a II. váradi, ill. az 1670. lőcsei kiadásig egyetlen Balassi vers sem jelent meg nyomtatásban.

³¹ Radvánszky Béla: Rimay János munkái. Bp. 1904. 256. l.